

В ЛЮЛКАТА НА МЪКИТЕ

В памет на трагично загиналите  
ми родители за свободата на Македония

За преценка от нашите деца.

сп!

сп // 2962

ДА НАПОМНИМ НА ЖИВИТЕ ЗА ДОБРОДЕТЕЛИТЕ НА МЪРТВИТЕ - ЗА  
ТИЯ, КОИТО БЕЗ ШУМ И БЛЯСК ИЗГОРЯХА В РЕВОЛЮЦИОННАТА БОРБА ЗА  
СВОБОДАТА НА МАКЕДОНИЯ, КАТО СЪС СВОЯТА САМОЖЕРТВА, НАЧЕРТАХА ДИ-  
Я, КОЯТО БЛЕСТИ В СРЕТОРНАТА РЕВОЛЮЦИОННА ИСТОРИЯ.  
НА МЪРТВИТЕ-ПОКОЙ И ВЕЧНА ПРИЗНАТЕЛНОСТ!

ВЪВЕДЕНИЕ

Изгрей зора на свободата,  
Зора на вечната борба,  
Изгрей в душите и сърцата  
На всички роби по света!

Тирани, чудо ще направим,  
Ний чуждо иго не търпим,  
С юнашка кръв ще ви удавим  
И пак ще се освободим!

Морфов.

Рратата се отвори и в стаята влезе синът на Гого Динев, Димчо, приbleднъл и разстроен. Напки пот бяха оросили високото му красиво чело. Мъка свиваше сърцето му.

Гого се понадигна от леглото, отслабнал и изтощен, не от броя на годините, а от тежестта им и тревожно запита сина си:

- Какво ти е Диме?

- Не ме допускат до университета. Пътят към висшето образование е пресечен.

Гого Динев приbleднъл. Кръвта по лицето му изчезна, свлече се долу, а сърцето му заби лудо.

- Защо? Запита сина си машинално, почти не на себе си. Въпроса бе съвсем излишен. Той най-добре знаеше причината и със страх очакваше този момент, но все се надяваше, че благоразумието ще надее. Бе изминало много време от бурните революционни дни и разчиташе на далновидност, тъй като детето му бе рождено на новото време - не знаеше нищо от миналото, най-малко за него. Той усърдно криеше бурния си живот, за да не раздвои тази млада, невинна душа.

- Заради тебе, татко, - чу се гласа на сина си Гого, който го върне в стаята. Какъв наивник съм бил! Колко угорчения преживях докато завърша средното си образование, колко пъти съм бил пренебрегван и никога не съм допускал, че това е последица на твоето минало. Толкова много съм се гордеел с твоите добродетели, че моята синовна привързаност и всеотдайност ми е пречила да бъда обективен и са насочвали вниманието да търся причините в съвсем погрешна посока. Можах ли да допусна, че ти си бил....

Димчо замълча, изпитвайки неудобство да се доизкаже.

- Какво съм бил? - възбудено запита Гого Динев сина си.

- Престъпник. Имал си тъмна страница от твоя живот, която си пречишавал от нас, от мен, давайки ми възможност да се замозалъгвам, да

лети със своите мечти, които не познават граници и пречки и изведнаж да полети в пропасти! Ако знаех, за нищо на света не бих упорствал да се проявя в младежките организации! Страдах, когато съзнателно небелязвах възможностите ми! Как ме парят усмивките на пионерски и комсомолски ръководители през този период, които вероятно са знаели биографията ти и как изгарям от срам, че съм допуснал вероятността да останат с впечатление за умишлено, пресилено престаряване, с цел да замаскирам пасива ти! Ах, татко, татко, как нарани гордостта ми! Защо, защо си мълчал, а не ме подготви, за да не падна от толкова високо, където се бях качил с крилата на своята младост! Какъв е тоя твой грях, който хвърля своята сянка върху мен, тъй хладна, та ме вледенява? Кажи, защо, защо мълча? И спря изпитателно поглед върху баща си в очакване, захапал долната си устна, а болката, озлоблението и синовния дълг се борицкаха в него, блъскаха, изместваха, взимайки надмощие ту едно, ту друго.

Гоно Динев прибледня още повече, свлече се, сякаш потъна. Болката която го разяждаше години наред и тайната, която усърдно пазеше от децата си, се дошло момент да я разкрие. Синът му, макар със стеснение, го нарече "престъпник". Бе прободен право в сърцето. Как боли и кърви! В първия момент бе готов да кресне, както често се бе случвало, когато Димчо бе лудетина. Следващия миг да се извинява за допуснатото разочарование. После отново колебания, неспособност да вземе бързо решение, за да се защити. А пред него Димчо стоеше прав с пронизващ поглед, без да го отмести, търсещ правото си, пълноценността която му се отнемаше заради чуждия грях, за който дори и не знаеше. Секундите течеха, а Динев притиснат от сина си до стената бе слисан, объркан, жестоко наранен. Свел очи надолу, чувстваше изгаращата горещина в погледа му, която го печеше на ръжен, топеше. В него имаше решимост и твърдост, нещо наследено от бащата, да узнае най-после истината, причината на днешната болка.

Гоно Динев прокара ръка през челото си, което бе овлажняло, помълча още минута-две, за да събере мислите си, после срещна твърдия и изпитателен поглед на сина си и започна:

- Налага се вече, а не исках да надникнеш в тоя лабиринт заради тебе, за да не се раздвоиш. Ти се роди и живееш в нов свят и не познаваш оня, в който раснах и страдах, нито как, къде и кога започна страданието. Но започна ли, ще се разкрие целостно, без остатък, за да защитя честа си, която много са хулели и която неочаквано за мен, ти преди малко срина с един замах. Да бъда престъпник за много, за всички е допустимо, но за собствения си син, който ми е едничката радост - тежко, непоносимо, убийствено.

2

...Ще се помъча да бъда обективен. Ще кажа истината с риск да се опозоря. Няма място за полувинчатост. Истината, колкото жестока и убийствена да е тя, Ти бъди строг съдия, дори безмилостен. Не търся пощада, нито снисхождение, а справедлива преценка.

Гоно Динев говореше бавно, тежко задъхано. Замълча, загледал нейде в годините си. Ушите му бяха бели, тънки прозрачни, лицето безкръвно, устните — сухи, напукани. Дълбоките бръчки по челото се пълнеха със солена влага.

Димо трепна. Болката и огорчението, които нанесе на баща си словата твърдия и коравосърдечен поглед. Синът у него заговори и бе готов да се извинява. Гоно Динев предугади промяната, вдигна властно кокалестата си ръка и продължи:

— Седни до мен. Разказът е дълъг. Започна добре. Не се извинявай.

И пак се зарея из миналото. С каква радост той очакваше неговата съпруга да го ошастливи. Имаше защо. Дълбока рана му бе нанесена... А жадуваше за дете, като пустинник за вода. И ето щастието дойде. С него и излечението на болката. Роса му дари син. Спомни си момента когато боязливо молеше сънливия портиерна ИСУЛ да провери още в тъмно има ли резултат. Портиера с неохота вдигна слушалката и потърси родилното отделение.

— Ало, ало, родилно... А Динев чакаше развълнуван края на този безкраен разговор. Бе подготвен за дъщеря.

— Родила ли е снощната родилка, а? Да, значи родила.... Момче... е Добре.

— Имате момче, другарю. Честито! Динев измъкна кесията си от задния джоб, и търси цялото й съдържание на масата и побегна като луд навън.

— Горкия, тоя пък от радост полудя, заклати след него глава портиера и прибра неочаквания бабшиш. И имаше право. Не бе много далеч от действителността. Гоно Динев като светкавица се понесе към противоположния край на София — Булина ливада, без стотинка в джоба си, да занесе новината на близки и познати. От там взе пари на заем и едно шише ракия и пак изкочи на улицата. Не го свърташе радостта на едно място. Трамваите се движеха бавно, нямаше търпение да чака. Профучавайки край едни свои познати, чу свада. Баща и син се караха. Крамолата бе голяма. Бащата изкочи на двора крещейки:

— Не мога повече да те търпя. Ще повикам милиционер, куче сине. Почерни ми живота.

— Какво става, бе бай Атанасе, обади се Гоно Динев от улицата и влезе в двора. Защо е тая караница? Бяха много близки.

— Аман от моя син, немога повече.

— Не думай така, бай Атанасе, грях е. Син ти е. Но чакай да те почета. И аз съм баща от тази сутрин. Имам син. Вземи... и му бутнаж в ръцете

вишето е ракията. Пий, за негово здраве, за здравето на майка му, за моята радост, за нас, бай Атанасе. Разбираш ли? Имам син, и го разцелувам в изблик на радост.

- А Атанас Ников минал по този път, сега газещ дал до колени, чужд на подобна радост, пае шишето и рече:

- Да ви е честит! Да бъде здрав и жив и дано любовта ви към него никога да не истине. Нека твоята радост да затрие моята болка.

- Чамери сили, бай Атанасе, и му прости. Баща си!

- Не се търпи повече, Гоно, чужд ми е, отмиля ми. Болно ми е. Още мога. Ще я наредя някак си и без него. Не е за разправяне. Истина ми. Несблагодарник излезе.

Гоно Динев се замисли. Това не отбегна от будния поглед на стария му приятел.

- Защо се замисли, Гоно?

- Мислех дали, някога няма да оправдая постъпката ти, която в този момент осъждам.

- За Бога, не искам никога да стигнеш до положение да я оправдавам. Бъди щастлив, пък ме осъждай.

- Все пак мисля, че мъката без него е по-голяма, бай Атанасе, безкрайна. Струва ми се, че аз ще бъда готове да му простя и най-голямата грешка. Живота ми отнет от него е за предпочитане, пред живот без него.

- Силни думи, Гоно, много бързаш. Сега говори сърцето, Преголямата ти радост. Живота не е до глезените.

В хаоса от мисли Гоно Динев си спомни за този случай, преживян го отново, хвърли поглед върху своя син, средна неговият все още настърхнал и разколебан, разшири полето на зрението, обхвана го челия, премина през него и там нейде назад видя отново едно мъничко, червено лице подобно на червен домат, а му се струваше, че от него ни нямаше по-хубаво, по-красиво. Това любимо мъничко, толкова дълго чакано лице го ощастливи и пореди нови пориви за живот, нови стремежи, нови надежди, страхове и тревоги. То ли го клъвна днес толкова жестоко? Това ли е?... Гоно Динев присви очите си, каточе ли да задържи отдавнашно видение, скъпи щастливи минути и две сълзи се търкулнаха по бузите му. Нужни са сетни сили за да преглътне и този удар, търсейки оправдание за любимия си син в промените настъпили във всички области на новия живот. А боли, боли, боли...

Татко...

Бащата се стресна. Зовът го изтръгна от унеса, поласка и избистри погледа. По лицето се разотла скрита радост и измамническа, строгост. Хвана сина за ръка и с почертана решимост го прекъсна.

Гоно е в зависимост от мислите си. Човешкия...

— Не! Късно е! Ти говори! Сега е мой ред. Само слушай! Отпусна ръката му и пак се вдълбочи в своето минало. Дълго подреждаше събитията с затворени очи. После се понадигна малко, блед с засъхнали от вътрешния огън устни и започна:

— Сине мой, помня моят юг, където кокичето облича в бяла премяна поляните в горската дъбрава край моето малко, кекетно и бедняшко родно селце, обърнало поглед към Бардара и опряло гръб на Паяк. Помня измъчението на лицата на обитателите му, прорязани от дълбоки бръчки, проляли реки от пот търсейки угода за своите господари през своя сравнително кратък но не тежък **робски** живот. И там, както и тук, теменужките насищат със своя аромат утрешния повей. Полският синчец по-ярко **синее** под лилаво-златистите лъчи на топлото южняшко утро, сякаш небето се е притаило за отмора, до синурите на люлеещите се класове от пшеница, сусам и мак. Красива е Боемията, някогашната крепост на българщината! Красива е моята нещастна родина Македония. Природата я е **надарила** с всичко — плодородие, девствени гори, тучни ливади, по които пасат безброй стада; величествени планини, които са били закрилници на македонските комити; кристално синьо небе, на което звездите вечер по-ярко **блещат**; топло море и много езера, чисти като момина сълза, по които бълвици и пастърва волно порят бистрите им води на дълж и шир; жарещо слънце, под чието лъчи се топи робският човешки живот, като парафинена свещ под пламък.

Но най-голямото и богатство е народът — кротък, гостоприемен, състрадателен и жилав, свободолюбив, жертвоготовен, буден и героичен. Рекове наред този народ е лишен от правото да се радва на нейните красоти. За него ми е думата, за неговите страдания, блянове, надежди, ~~от~~ които аз и ти сме брънка от общата верига.

Родих се в робство и сам изпитах ужасите на робския живот. Дедският ми път мина през локви от кърви. Сам, по една случайност, не окървавен бях изтръгнат от лапите на смъртта в най-ранната ми възраст. По късно на няколко пъти се срещвах с нея. Преживях униженията, глада и мизерията на емигрантския живот. Тръгнах по кървавите следи на нашите деди, през огъня на революционната борба за свободата на моята родина, минах през ада на земята за да стигна днес до подсъдимата скамейка.

Годините не спират своя марш. Премето лети, отминава като есенния вятър под остарелия, посърнал и пожълтял орех в запустелия двор на Яленови, където за първи път проплаках, свести, оъска, сякаш усойница напада. Малалото отмерено се люлее, ниже секундите, намотава кълбото на човешкия живот мимо нашата воля. След **януари** идва март. За едни, децят е юнски, за други — декемврийски, за мен — почти не се различава от ноща. Човешкият житейски път не е изолиран. Той е в зависимост от миналото и настоящето, от

темперамента и чувствителността на индивида, от добродетели и пороци, от всички друго, но не от желания. И моят, моят роман, както го наричаш ти, моят грях, започна от там — от рождение, по точно от страданията на семейството ни, даже много, много от по-рано — от векове...

Божана Динева бе прехвърлила 90 години, когато старостта я прикова към леглото. Малко ли преживя и тя, горката? Син и Гено повика лекар.

— Годиците, годиците, бабо, много ти е тежък товара, рече, участъковата лекарка, прибирайки слушалката. — Нищо няма, не бой се!

— Тежко ми е, бабинието, ей тук, под пъпа и то още от уладини.

Тя и неночуваше. Слуха и зрението бяха и изнивелили. Лекарката се усмихна и се обърна към сина и.

— Нищо особено, няма. Годиците много, а сърцето здраво. Неможем помогна. Не болест, а старост я е приковала. Ще теглите!

— Синовен дълг. Дала е. Имам да връщам.

Лекарката си отиде. Оставаше на времето.

— Шо кажа лекарката, Гено? запитва Божана Динева сина си.

— По-здрава си била от нея, но годиците ти били много, мамо.

Нищо не разбира она. Пък ети викаш жена, а не мъж? Лекар сакам, лекар да ме прегледа, да открие болестта и да ми помогне. Жената си е жена. Ти повикай лекар.

За да не угорчи майка си, Гено Динев повика лекар. Резултата същия. Той предписа за нейно успокоение сиреп. Лекуваше внушението.

— Е, сине, шо кажа? запитва Божана Динева сина си, след като лекаря си отиде.

— Намира някаква болест в червата, мамо, и предписа лекарства. Болката щяла да мине след два-три дни.

— Нали ти казах? Мъж, пак мъж. Ти си ми довлекал жена. Нема шо, вие младите не слушате. Вие поведете знайте.

Започна лечението. Болките изчезнаха, но тя не стана. От осем месеца бе залежала, неможейки да се самообслужва. Започна да капризничи. Съвсем се вдетени. Гено Динев бе предоставил грижата за нея на своята съпруга — добра, кротка и състрадателна женичка, която с готовност изпълняваше всяка негова повеля, особено що се отнасяше до майка му. Преди да се оженият той и бе казал:

— Редът за задоволяване нуждите в нашето семейство ще е: Мама, ти и на последно място аз. Дойдат ли деца, те ще предхождат всички.

Тя добре запомни това. В първите години от тяхното съжителство се увери, че мъжът и няма да отстъпи. Много често в разговори с близки, когато се поддигаше темата за взаимоотношенията в семейството, той заявяваше:

- Държа много на моята майка. Ръзхитен съм от Роса, че ме разбира. Жени много - но майка, е една. Много ѝ дължа!

Домъчняваше и. В тия искажания имаше обида. Той поне тя така възприемаше. Но бе намек за спазване условието поставено преди женидбата. Тя бе направила опит, макар и много умело, да размести редуването при задоволяване нуждите в полза на мъжа си. Обаче той много деликатно ѝ даваше да разбере неговата повеля и за нея не оставаше нищо друго, освен да изпълнява неговите желания, макар и с жертви. Защо ся тия грижи и изключително внимание? Само той има майка! Мислеше Роса, в момент на огорчение и дотягане. Мъжа и бе мил, внимателен, отстъпчив за всичко, но бе категоричен и непримерим по отношение мястото на майка му в семейството. Редовно след работата се осведомяваше за състоянието ѝ. Питаше, разпитваше какво е яла, доволна ли е от храната и тя всичко му докладваше. Зачестиха случаите, когато се оплакваше от снахата, клеветеше и тъжеше, но той намираще начин да спре потока от клевети, да разграничи лъжата, от истината и без да упрекне майка си, да изглади създалото се положение. Често хвърляше испитателен поглед към жена си, когато в оплакването имаше основание. В него имаше болка и очудване. Но случаите на недоразумения между снаха и свекърва зачестиха. Той реши да защити жена си, бидейки убеден, че свадата води началото си от породената майчина ревност и налегналата я старост.

- Не ми са приятни тия свади между вас, веднаж им заяви той. Разберете, необходимо е примиренчество и от двете страни. Отстъпчивост. Заради тебе, Росе, няма да изоставя майка си, да стана за смях и подигравка на околните. А заради тебе, мамо, няма да лиша децата си от майка. Намерете общ език, за да настъпи в семейството спокойствие и доверие. Аз съм недоволен. Едно ме свързва с майка, друго с жена. Р. двойната връзка намирам смисъла. Не рушете това, което е градено от векове.

На саме на Роса каза:

- Знам, че тежестта пада изключително върху теб. Не е лесно човек да се овладява, когато няма благодарност. Но не искам от нея това. Тя е дете. Даже повече от дете. Бъди готова на жертви. Понасяй упреците безропотно. Прави го за мен. Ще съм ти безкрайно благодарен.

- Дотегна ми, Гошо, Ако търпя, то, това е само заради тебе. Но ти с почер-  
таното си внимание, и поставяш криле.

- Не си права. Жертвата и търпението са необходими и за урок на децата. Де дойде време, да си разменим ролите. Тогава тежко ни, ако не покажем

благоразумие сега. Не забравяй това! Идва старост, а с нея и немощ. Те се нуждаят от помощ, нали? До се касае до вниманието — си права, но моето желание е да не огорчавам последните и дни. Напротив, стремя се да ги подсладя, макар по този начин да подклаждам свадата. Дълбоко съм убеден, че ще проявиш търпение, разбиране и дълновидност за дяла на тая отговорност. А тя не е малка.

На майка си Гено Динев каза:

— Мамо, станала си много свадлива. Не бива така. Жена ми е чужда за теб. Ти искаш от нея повече, отколкото може да ти даде. Не забравяй че и додваш. Аз немога да се занимавам с теб, работя. Остава тя. Моля те, премълчавай някои неща. Обикни я. Тя не те мрази. Риж как се грижи за теб. А ако я няма? Кой ще те почисти, изпере? Кой ще ти даде да похапнеш или водица да пиеш?

— Така е, сине, така е. Ама ти и кажи да не ми забелязва. Аз съм стара. Така постъпмах когато бях на нейното място. Обещавах да направя каквото искат старите, а правих шо бех решила. Нали старите забравят предната минута шо са казали? Понеже си имаме болки и не можем да се радваме на живота, ставаме лоши и се нахвърляме върху тия, които са около нас. Такива са всички стари. И вие ще станите като мен, дай Боже да доживеете до моите години. Аз не се оплаквам, вие ке се правите че не чувате и ке се грижите за мен, колкото можете. Благодарна сум на Бога, че ке склопя очи под свой покрив, при своя челяд. Това ми стига. То<sup>2</sup> <sup>2</sup>повеке отколкото очаквах. Къде е Димчо, бабиното синче, на баба рожбицката?

— Играе навън, мамо.

— На него му се играе, а пък аз сакам да е до мен, да го галям, да му се радувам.

Синът и имаше и дъщеря, но Божана Динева бе я дори забравила — нито я търсеше, нито и се радваше когато бе около нея. Неможа да я обикне години наред. Любовта ѝ бе изкуствена, пресилена. Не пламтяха очите, нито пък делеше, залъка си с нея, както това винаги с удоволствие правеше с внука си. Упорито, със скрита тревога търпеше *визича* прилика със сина ѝ, но нищо не откри. Това я гнетеше.

— Ох на баба, гушатите ме краченца, също като на татко, веднаж каза тя в момент на изблик на радост, прегръщайки внучката си. След това хвърли бегъл поглед към снаха си, за да разбере какво впечатление са направили думите ѝ, премести го върху сина си, чиято усмивка тя прецени като благодарност и се вдлъби в собствената си лъжа. "Та нали Дина изцяло прилича на майка си? Защо това ме тревожи? Защо ми е чужда? Божичко, грях е!

— Риж, Димчо е друго. Цял бащинко, мил ми е и не мога да му се нарадам. А тя, не може да ме стопли.

Унесена в мисли Божана Динева не зебелязваше увитите около врата и ръчишки, галъвно притисната главичка до бузата, молеци за ласка насълзени детски очици.

Тя не бе тук. Бе се заровила в детството си, из детските години на своя син. Премина из тъмните лабиринти от страхотии и неизвестности и стигна до оня момент, най-щастливия от живота и, раждането на вн ука и. Очите и засияха. Тя вълнуващо притисна до себе си Диана, която като котенце се гушеше в нея, чувствайки хладината и.

— Бабо, мила моя бабо, много те обичам.

— И аз, синко, извазбабиното бети плачеш?

Връщайки се в болничното легло, тя видя че не притиска в обятията си Димчо, а внучката си.

— Ти ли си Дианче? Къде е батко ти? Погледа и потъмня, замика и се унесе, освобождавайки се от преградката ~~и~~.

Дните се нижеха, а тя ежедневно гаснеше, топеше се, загуби апетит. Жаждата за живот растеше. Бореше се за удължаване на края. А старостта тежеше на нея и на околните. Отмаляваше. Настъпваше умора. Силите се изчерпваха. Задълженията се превръщаха в страдания. Всяко страдание преди раздялата ~~ее~~ за сметка на болката след нея. Неподготвеността влече ужасяващи последици, ~~за~~ ~~което~~ ~~страданията~~ до края разстила ужаса, притъпява силата му, прави го поносим, примерим, делниен. Роса очакваше края. В него тя търсеше успокоение след дълги напрежения, смисъл, покой, нов порив за живот. Надяваше се за промяна в семейството и то промяна която ще се изрази в отношенията, на мъжа и към нея. Нежността му каточе ли бе намаляла, а тя живееше с нея. Това я измъчваше. Гоно стана мълчалив, раздразнителен, свадлив, освен към майка си. През тия последни дни бе я обсипал с внимание, невестство, невиджано търпение. Слушаше я с часове да му разказва насвървано за своето минало, губейки нишката на мисълта си, а щом се измореше, започваше той. Намираще с какво да я разсейва, да ~~измести~~ ~~страха~~ от вдетененото и сърце, да и върне вяра в бъдацето, в утрешния ден. Така унесена в разказа му тя заспиваше, с усмивка на уста. Това се повтаряше всяка вечер, до последната.

Божана Динева бе въсърчно бледа. Погледа и замъглен. Говореше неразбираемо, каточе ли езика и бе надебелял, тежеше и когато Гоно Динев разказваше какво чертае за бъдацето на нейния любим внук.

— Студено ми е, едва разбираемо изхъфли тя и се обърна в леглото обратно, мъчително на другата страна, подпомогната от Роса, която я зави добре

и затвори прозореца на стаята. Гоно продължи разказа, унесен в него. Когато се завърна от полета на своите мечти, майка му бе заспаднала. В момента измъкна лявата си ръка от завивката и я сложи върху нея. Той стана и я погледна в лицето. То бе, бляде, много бляде, а щастлива усмивка бе застинала на посинелите и устни. Тя дишеше. Ръката ѝ бе, съсухрена. Излязоха от стаята и се прибраха в своята да си легнат.

— Мили мой, не мога да те позная. Толкова, много си се променил, започна Роса. Лъха от теб студенина, отчужденост. Понякога долавям дори враждебност. Кажи, моля те, на какво се дължи това? Истина ли е, или си внушавам.

— Не, Росе, а може би имаш отчасти право. Всички, тия твои съмнения могат да се сумират в едно — мъка, страшна мъка ме разяжда, произтичаща от съзнанието за неизпълнен синовен дълг. Вината затова е моя, но там нейде в дъното на матилката, си и ти. На неимоверните усилия да избистря тоя хаус, ти противопоставяш своето положение в семейството — несъзнателно, в това съм уверен, но то само притъпява, а не отстранява болката. Съществува у мен съжаление, което се разстила и прелива с общата болка, че ти не упорстваш да ме разбереш. Истина е и това, че ти не знаеш първопричината. Прави ми впечатление, че не си достатъчно жертвоготовна. Много бързо се умори. Дотегна ти тая атмосфера. Всичко това е човешко, редно, и напълно естествено, но в момента ми липсва мярка за справедливост. Жертвоготовността ми е била винаги по-близка, дори от справедливостта. А можеш да прецениш как бих погледнал на опит за дезертьорство. Израстнал съм в старо, патриархално семейство, където отношенията са били препити с удивителна простота и взаимни отстъпки, ненакърняващи с нищо правата на членовете. Но всяко право е било потъпквано, когато се е касало за жертви на умиращ, за човек който се прощава с живота. Тая проста истина, ти, не че не разбираш, но се мъчиш да умаловажиш. Ето, това е твоя дел в моя хаус.

— И ти си наблигодарен, разплака се Роса, няма угода. Разстрои си нервите и пак...

— Спри, моля те! Р тоя поток от мисли ще се изложиш повече. Чувствам те, няма защо да го чуя. Не искам! Това е първо изпитание, което ти не издържа успешно. Не се знае какво ще ни сервира утре живота. Изминадите са многобройни, а това налага всеотдайна закалка на волята. Жертвоготовността е винаги враг на егизъма и основа, необходимост за красотата на семейните и обществени отношения. Твоята блага душа не е била в досег със страданията и когато те се изправиха, пред тебе, ти падна на колене. Не така! А промена в мен няма! Има само... болка!

Гоно Динев погали младата си съпруга, прегърна я и се унесе.

На сутринта Роса стана рано, както всякога да почисти стаята на свекърва си и нея. Светна лампата, но тя не бе мръднала от онова положение, в което я бяха оставили снощи.

- Мамо, извика Росица Динева, но отговор не последва. Предпазливо се доближи до нея, вгледа се в лицето и, а то бе блядо, синьо, със снодната усмивка на уста, но с изцъкнали *стичени* очи. Изплашена изтичва в стаята при мъжа и го събужда.

- Гено, Гено, чуваш ли, стани, мама, мама те вика, не е добре.

Той стана и се загледа в изплашеното и разстроено лице на Роса.

- Защо си така изплашена?

- Мама е много зле.

- Отивам, рече, той и се втурна с пижама в стаята и. С *влизането* и той разбра истината.

- Горката, скъпата майчица, завърши своя своя земен път, а с това и мъките си... *речи* и.

Попипа ръката и, която бе над завивката. Тя бе студена, вкочелясала. Смъртта е дошла скоро след тяхното излизане.

Тя си отиде тихо, безшумно, каквато бе в живота. Лека, незабелязана бе смъртта, в противовес на мъчния и наситен със страдания живот.

- Да извикаме някоя стара жена да я приготви, рече Росица. Страх ме е.

- Сам ще свърша това. Затопли вода.

- Гено Динев изми тленните останки на майка си, преоблече я, положи я на почистения креват и допусна децата да се протят с баба си. Той и изпълняваше последният си дълг.

Погребаха Божана Динева. През цялото време сина и не порони *близ* си. Лицето му бе блядо, уморено, сковано от болка. Като се прибраха в къщи петгодишната му дъщеря запита.

- Татко, къде заведохте баба?

Искрата бе дадена. Той погледна празния креват, над който гореше кандило, а до него свещник. Нея я нямаше. Червите не издържаха. Сълзите поткоха. Той прегърна дъщеря си и я обсипа с целувки, а *лицето* мокреха лице.

- Баба си отиде, мила.

- Ще се върне ли, татко?

- Не, няма да се върне. Ние ще отидем при нея.

- Кога?

- Това, Дианче, никой не знае, на кой когато му дойде реда.

- Успокой се, *Гошо*, започна Роса, която за първи път виждаше мъжа си разплакан, незнаейки как да подходи, да го утеши. - Тя се отърва. Мъките на нея и дотегнаха.

- Така е, не ми е тежко. Колко изтезания. Много страдания и жертви, много даде за мен, неможах да ѝ се отплатя.

- Не думай, Геше, кой син е треперил над родител като теб.

- Ех, Росе, Росе, тайната която ни разделяше вече може да бъде отстранена. Покойната не е моя майка. Аз съм осиновен.

Тръпки полазаха по тялото на Росауца. Капки пот избиха по челото ѝ. Необхватно бе сърцето на мъжа ѝ. Пресена зърно нейното. Притисна мъжа си за да прикрие смущението си. Сълзите им се сляха.

- Колко малко те познавам, мой мили, след осем годишно съжителство, рече ти през сълзи. Помогни ми!

- Трябва, Росе!

### 3.

Разказа ще обхване събития, за някои вече погребани, за мен живи в мисълта, в кръвта, чието отражение предреши моя път в живота. Нямам основание да съжалявам, защото живота не се мери по количество, а по съдържание. Моят е преситен - единствено успокоение след толкова унижения и разочарования. Няма човек безпосрошен - не смятам че правя изключение. Но...

Детските ми спомени са изпъстрени с прояви на покорство на жената към мъжа. Баба ти Божана, която ти помниш, напускайки по-рано работата на полето от дедо ти Диме, бързаше напред да приготви вечеря, да нахрани кокошките, да приготви храна за добитъка, да налее вода, да издеи козичката, да подреди домакинството, но никога не пропускаше да изтича до вратника, щом чуеше тракането на колелата повличайки и мене с нея през ония дни, когато ме оставяха в къщи, за да не слънчасам на полето. Отваряше вратника, даваше ме в скута на дедо ти и поемаше поводите на ~~надовете~~. След като се приберехме в къщи, дядо ти Диме сядаше на мендерея, слагаше ме в скута си и дълго ме галеше, а баба ти Божана стоеше до него права, усмихваше се одастливена, чакайки да мине и тая поредица от необходимост. След това изтичваше вън, грабваше легена и бакъреното гюмче пълно с вода, поливаше да се, измием двамата ръцете и краката, изхвърляше водата, и чак след тая поредност сядаше и тя до нас с грейнало от щастие лице. Това бе ежедневно, ~~неизбежно~~, повторимо до най-малката подробност. Ако поредицата от прояви се нарушеше, то бе защото дейността на баба ми бе в друга насока, но винаги, и с всичко се очертаваше уважението към него и ръководната му роля.

След вечеря, баба ми редеше работата за утрешния ден, прегърнал ме в скута си.

- Утре, Божано, шо ќе работим?

— Шо кажеш, Арно е пак да копаем царевица.  
— Арно велиш. Ама на коя нива?  
— Шо кажеш. Парчето в "Дъбрава" не е копано.  
— Арно, ке го взейма дейто со нас?  
— Шо кажеш. Там има сенки и не е страшно от слънчев удър.  
— Утре, синко, и теб ке та зейма со нас. Тежко ти е сам, усмихнат казваше моя мил и любим татко.

— Видиш ли, кажаа комшите оти много си слушал. Татко ти за награда реши да те земе со нас; допълваше майка. Опасвах врата на тате ти в изблик на радост целувах брадясалото му лице.

Родителите ми бяха неуки хора, неграмотни, но мама бе по-умна, по-хитра и по-бойка. Всички въпроси в семейството тя решаваше и редеше, но по начина да не бъде засегнато честолюбието на мъжа, главата на семейството, да не подкопае авторитета му вън и вътре в него. Всяка мисъл, всяко начинание и начало трябваше да се покаже, че е негово дело. Не общо, а негово. До края на живота и не забелязах да е изказала ~~съмнение~~ за своята зависимост в семейството и вън от него, или пък някакъв намек за нейното превъзходство. Не, винаги и във всички случаи изказваше възторга си от дядо ти, от неговия ум, от неговата тактичност, от неговата строгост, от всичко, каквото никогата не е притежавал, освен прословутото трудолюбие и покорство. Види се, тя е мечтала да бъде такъв, или пък обработвайки го със своята превързаност, е успяла да го изнесе на показ пред другите в тоя му вид.

Не запомних някога да са се ~~сваряли~~ родителите ми. Ринаги засмени, сговорни, радостни, щастливи, дори в момент на тежки несполуки.

Дядо ти Димо заболя от силна простуда в Свиленград при емиграцията ни от Македония. След четиригодишно боледуване почина. Бе май. На-близките роднини — чичовците ми, лели, братовчеди, вече женени, цяла нощ не бяха мръднали от леглото му в очакване да завърши земния си път. На разсъмване нахлуха последни сили бореци се със смъртта и той се надигна, дори седна на леглото. Успокоени околните един по един се прибраха по домовете да си починат, да подремнат от налегналата ги умора през изтеклата нощ. Бях буден. Мама седеше до него. Той редеше.

— Божано, пази детето. Само то ти остава, аз, аз си отивам. Ако иска да учи, не го спирай. Нека не се мъчи като нас... Говореше бавно, на пресекулки тихо, много тихо, задъхано, стори ми се дори странно. Лицето бе блядо, изпито, очите хлътнали, погледа неясен. — Мъчно ще ти е.

Мама го слушаше вперила поглед в него с прехапани устни, а сълзите мокреха лицето и.

Станах, обляках се и тихо се доближих до леглото му. Той се вгледа

в мен. Дълго ме гледа, каточе ли се врьдаше от далечен, чужд на нас свят. После клюмна главата му и така покосен едва истена.

- Божано!

- Кажи, мой стопане, тревожно го запита мама. Помъчи се все още седнал на кревата и опрял гръб на стената да размърда посинелите си устни, движейки ръцете си, като че ли да си помогне с тях и с усилия можа да изрече.

- Яде ми се млечник!

- Ей сега ще ти **направя**, Димо, и стана от леглото, зашуря се из стаята незнаейки какво най-напред да вземе за да изпълни последното му желание. - Ще успея ли, мислеше си тя, и в унес от страх грабна ситото и брашното и изкочи навън.

Татко отново изправи главата си, отправи поглед към мен, позна ме и махна с ръка да отида при него. Реднага седнах до него от лявата му страна. В момента влезе мама да вземе нощвата и ни видя един до друг. Татко тежко плъзгаше лявата си длан по косата ми. Напоследък мама все по-редко и по-редко ме допускаше до него, но сега не се възпротиви, дори ми нареди да го наглеждам.

Току що бе излезла мама, той изкрищя хрипливо.

- Ето ги идат ... Загледа се в една точка в тавана и се вкопчи с двете ръце в мен.

- Кой, бе татко, запитах втренчил поглед в него. Той продължаваше да гледа в същата точка. Сини петна бяха се появили по бузите и челото, а кожата по цялото лице треперяше от усилията да каже още нещо, но спазми го задушваха. И проточваше шия напред без да измести погледа си и със свръх усилия успя да проговори:

- Те, привлечено, сухо, издълбоко, затихващо. Ръздухът се бе свършил и се струпали на кревата.

- Татко, **мили** мой татко, какво ти е, изпищях аз неподозирайки за случилото се. Но той ме гледаше безжизнен, студен, далечен, с широко разтворени очи, пълни с ужас, прегърнал ме с двете си ръце. Мама чула писъка ми, веднага се втурна в стаята. Разрида се, освободи ме от прегръдките на смърта, склопи очите на пътника и ме изпрати да повикам леля Мария.

Бе хубав майски ден - неделя. Зеленина и свежест бяха покрили навред поля и дървета. Двете козлета скачаха по каменните стъпала на трема, гонеха се лудо въз двора, плашеха квачките с малките пиленца, които жално писукаха. Във въздуха се носеха мириз на полски цветя и пчелин. Слънцето бе позлатило отсрещния хълм. Раждаше се новия ден, за моя баба - свършваше.

Скоро къщата ни се изпълни с близки и познати. Пуснаха и мен, да се престо с него. Запалих свещ. Плаках, много плаках. Обичах го много, Повече от мама. Имаше мека, любяща, дъщеринска душа със сини, като полския синичец очи. Умееше да предразполага и подходи. Галеше ме с душа. Само веднаж ме удари. Заслужено. Бяхме още в Македония. Подикнат от мои по-големи другарчета, взех айце от нашите полози, с които купихме по една кутия цигари. Скрит край един дол около нашата къща, изпушихме една след друга всичките цигари. Разплакан се прибрах в къщи със силно главоболне, пребледнял. Никотина рушеше здравето ми. Разтревожиха се в къщи. Повикаха дъщеря.

— Пушел е много. Отровил се е, рече той. Дайте му прясно мляко да пие колкото може повече. Не бива да му разрешавате да пуши.

Дядо ти кипна. Бе производител, а не пушеше,

— Кой ти даде цигари, запита ме той. Признах. Разарен, удари ме две плесници. Не можа да се овладее.

— В нашия дом не е имало крадци и няма да допусна. Това е като предупреждение!

И не се повтори.

Рън се бяха събрали много хора дошли за погребението. Възрастна жена, обърна се към нашата съседка и рече:

— Горкото дете. Не е имало щастие. Отново сирак.

— Човек не може да отбегне от съдбата, си, отвърна баба Митра, съседката ни. Излизах от стаята с зачервени очи. Чух, без да искам разговора им. Спрях се. Те мълкнаха. Погледнах ги. Бяха смутени. Малко след случката, изведоха баба ми. Мен не допуснаха на погребението. Оставайки сам, отново се върнах към загадъчния разговор.

— Пак сирак! Защо ли? Кога съм бил сирак? Елъсках мисълта за да си припомня нещо от миналото. То бе потънало в забрава. Седнах в градината под моята череша, любимото ми местенце, напънах паметта си и там нейде в дъното започнаха да изкачат една по една картини от най-ранното ми детство замъглени, неясни, не всички изместваше една баба, застанала на прага на едноетажна сламенна къщурка с малко момиченце в ръце. Тя се зачърваше или повтаряше най-много в замъглената детска памет. "Аз имах сестричка"! Да, да, имах и защо ли, до сега не съм се сетил! Къде ли са те? И те сигурно са умрели като татко. Кога? И защо мама нищо не ми е говорила за тях! — мислех си. Ще питам, реших най-после, ще питам мама и тя ще ми каже. Докато се върнаха от гробищата, много пъти се връщах към миналото. Къщата в която живеехме преди да емигрираме в България, бе голяма, с широк двор и обширна овощна градина, граничеща с голям дол. Два големи братя на хвърляха сянка през нея, а до тях кладенец с корито, където татко поеше общия добитък на четиримата си братя. Тя не приличаше на къщурката със сламенният покрив, пред която имаше голям орех, и около която бе прикова-

но вниманието ми. Припомних си и друга подробност - студена зимна нощ по някакъв повод бех заведен у леля Мария по чорапки. На следващия ден не ме пуснаха да си отида. И вече губиха се дирите в паметта ми - баба, сестра, къща, големия орех. Ето вече и татко си отиваше. Оставах сирак. Но защо пак? Защо баба Яна ме хвърли в тревога? Ще питам, на всяка цена ще питам, за да се успокоя.

След погребението най-близките отново дойдоха у дома и след обичайната закуска си отидоха. Останахме сами. Майка ме прегърна; зариди горко и занарежда. Заплаках и аз. Бях на 12 години.

- Ти ми остана, синко, на светат. Нищо друго немам веќе, мило дете, освен теб и ме притисна до себе си, страхувайки се каточе ли пилето да не изхвъркне от гнездото си. - Како ќе прекараме ва нокья без татко!

- А къде е сестра ми, мамо, - с детско лекомислие през сълзи запитах мама. Тя ме погледна ужасена. После устните и зайграха, разтрепери се цялото и тяло и с глас наситен с болка рече:

- Ним питай мен. Ним питай сега. Молам те, ним питай, ох, Божичко, шо да правя, нито за нея нито за кой и да е около нея, и така се разплака, каточе ли губеше няко много по-важно, отколкото току що изгубения стопанин, скуейки косите си, обизомяла от неочаквания въпрос.

- Божичко, изтена тя. Шо сум толкова прегрешила, та ме наказваш така жестоко? Разтвори земята, та поне и мен прибери. Тя говореше на местния диалект и до нейната смърт не можа да научи литературния български език.

- Недей, мамо. недей мамичко, моля те, не скуби косите си. Няма да питам никога за тях, моля те! Мисли за мен. Какво ще правя аз без теб! И се хвърлих в обятията и, запрегрещахя, иудейки се уплашен как да я успокоя. А тя се задавяше от плач, от мъка, а може би и от угорчение или страх, незабелязвайки детската ми ласка, умоляващите разплакани очи, треперящото от страх детско тело.

- Мамо, мамо, ще отида да извикам леля Мария, изкочих на двора и светкавично полетях по една пътечка към лелини. Баба ти нито ме чу, нито се забелязала отсъствието ми. Мъката я давеше, задушваше.

- Лельо, лельо, извиках още от далеч с влизането в двора им. Тя току що се бе прибрала и-хранеше малкото, беличко, с розова муцунка прасенце.

- Какво се е случило, детето ми. И защо си толкова изплашен, разтревожено се затича срещу мен, оставяйки копанката пред прасенцето.

- Бързо ела у дома. Моля те, ела. Мама си, скуби косите, полудя. Страх ме е. Не мога да я успокоя. Бързо, бързо... и я задърпах при-  
пряно.

за Мария Гешева, с ускорени крачки се запъти след мен към нас. Бързайки, разпита ме какво се е случило и как се дойде до това положение.

— Попитах, лелю, мама къде е сестра ми, а тя ме погледна ужасена, каточе ли полудя.

Леля намали темпото, повърви малко замислена и започна със строг сърдит глас.

— Кой ти каза че си имал сестра? Кой те излъга? Кажи де, кой?

— Днес си спомних за нея и за баба. Много смътно, ей така, като сянка я виждам и сега изправена, на прага пред малка сламенна къщичка, с голям орех пред нея. Може би нямаше да се сетя, ако не бях дочул един разговор между баба Яна и баба Митра.

— Какво чу?

— Баба Яна рече: Горкото дете... Това ме озадачих! Пак сирак, защото, ма лелю,? Оставал ли съм аз сирак?

Тя се смути, прекара ръка през челото си и кротко заговори:

— Има нещо верно. Ще ти кажа истината. Но ти си направил голяма грешка. Сега ми е ясно защо си скуби косите, клето дете. Днес ли трябваше да я питаш? Малко ли ѝ бе днешната загуба, та трябваше да я удвояваш? Целия се бях превърнал на слух, отговор не последва. Тя зашепна, дали не е направила погрешна крачка. Лицето ѝ менеше цветовете. Гледаше пред себе си, а виждаше далеч, много далеч, движейки се едва, едва.

— Да, нищо не остава тайна, започна тя, говорейки каточе ли на себе си. Обръщайки се към мен: — Друг път ще говорим за тия неща. Но запомни добре. Никога не питай майка си за това. Отнасяй се до мен. Не угорчавай... нея. Ти си вече голям и се налага да разкрия тайната. И без това ще я научиш, поне от мен, от нас. Вярно е, че имаше сестра. Съществуваше и баба ти Султаша със сламената къщурка и много други. Сега нямаш нищо. Само нея, майка ти. Помири се, мило, в настоящето. За миналото повече друг път. Сега бързай да я успокоим. Горката, не заслужава тая участ.

— Рлезох пред нея в стаята. Баба ти ридаеше срената на пръстения под, с разчорлена коса.

— Недей така сестрице, няма да го върнеш, ще се разболееш, а имаш дете, което чака на теб.

Мама се понадигна, видя ме изправен, претегна ме до нея и рече през сълзи.

— Така е, сестрице Марию, ама ми е жал. Днес много ми се събра. Всичко изведнаж. Слаба съм, а товара се оказа много тежък. Имаш право. Трябва да се живее за него.

Мама стана, както се бе струпорила на пода и седна на мендери. Очите ѝ бяха подуты и зечервени. Постепенно разговора премина около трудностите, които предстояха пред нея — невръстно дете, уплашена и самотна в

вдовица за мрачните перспективи, които се открояваха пред нас.

Мария Гешева, моята леля, си отиде, разтревожена, а мама заживя с още един страх в сърцето си. Към откровение за тревогата и бедната не се дойде. Аз изгoriaх в мъчителни предположения за миналото. Не се решавах да подновя разговора. Търсех и подбирах момента. И той дойде. . . . .

4.

Гене Динев е роден в китното, но сиромашко село Оряхово, не далеч от десния бряг на Вардара, разположено терасовидно на един скат от полите на Паяк в сред гъста ниска дъбова гора. Първите утринни лъчи, след като слънцето изплува над Круша планина, милват двуетажна, опушена, каменна ограда, некогашен, бегов конак, разположен на западната част на селото в сред широки поляни, където през вековете раята е проливала под и сълзи, търсейки угода за господаря и залък корав хляб за себе си. После слънчевите лъчи плъзват надолу към селото, обхващат го целото и не го напушта почти до залез.

Къщата на Ясенови се намираше в северозападната част на селото, непосредствено до горичката която я опасваше в полукръг в сред неголям двор в средата на който стар орех хвърля дебела сянка и закрива гледката на изток към Вардара, лъкатушеч между набояли цареви и пърнаре, плъзящ надолу към топлото Бяло море — горд, величествен, вечен, неизменен.

Когато човек пътува от Гевгели до Солун и мине по десния бряг на Вардар през Боймици, Куфалово и хвърли поглед към Паяк планина, неговото внимание ще бъде приковано от терасовидно наредените къщурки на с. Оряхово, потъмняли от десетилетията като чернилката набрана в душите на обитателите му, повечето покрити със слама. По тоя път мина и Пламен Кочански за да заеме определеното му от екзархията като учител място в новооткриващото се българско училище в с. Оряхово. Гледа Пламен, а сърцето му се свива от болка. Каква дивна красота — колко мизерия, нищета и бедност. Отби се от пътя и заискача преката стръмна пътека към селото криволичеща в сред гората и много скоро навлезе в него. Още от първата къща изкочиха 2 — 3 кучета, които бясно се нахвърлиха върху него. Изкудкудакоха кокошки, изпокриха се из буйните бурени и магарешки тръне край плетищата, изплашени от яростния лай на кучетата. Обедиха се и други, тичайки през обширните дворове към главната пътна артерия на селото.

Баба Рара, стара прегърбена, превита на две женица, повече от несрета, а не от годините, изкочи от бедната къща и извика:

— Чиба, бре! Сърча да ви изадат! Миретни недни! Човек не може да помине от вас край портата. Шаро, шаро, ела тука, вълци да те изадат!

и клатушкйки се, прилежи се до Пламен, отстрани кучетата, огледа го виновно и преди да се върне, той я запита:

- Бабо, къде живее Гоне Гъшев?
- На горния край на селото, ефенди, де конака.
- Благодаря, бабо, рече пламен и отмина.

Кучетата отново се нахвърлиха върху него, но баба Вира не се обърна да ги извика. Стремглаво, превита на две се понесе към сламената колиба, мушна се в нея през плетената врата, потъна в незнайните и предвечия, изкочи от другата страна, поприлича до плета на съседите си и извика:

- Невесто, невесто Иванице!

- Шо има стрино? Обади се млада чевръста булка с запретнати ръкави и тестени ръце.

- Кът си, мари? Ула, ела тука.

Иваница изтича до плета, боса с вдигнати ръце и свлечена шамия.

- Кажи, стрино, шо има?

- Чужд човек мина нагоре към селото. Облечен алабрана, со фес. Лафа, бугарски. Да знайте. Пита за Гоне Гъшев! Огин да го изгори, ако е за лошо.

- А-у-у-у, стрино, и изплашената жена припна още по-припряно да съобщи новината на свои и съседи. Нали така трябва!

Любопитни малчугани, привлечени от кучешкия лай, беси с къси антерийки, без гадички тичаха покрай плетицата, насъсхваха незабелязано кучетата и се питаха:

- Кой е во, ба!

- Откъде да знам!

- Шо знайш?

- Митре, кът си? Търчи да кажеш на наште, оти чужд човек флева у селото.

А Митре, най-малкия от тях продължаваше да се потулва зад бурениците, да наблюдава чужденеца с гурлясали очички и камък в ръчичка, готов да го захвърли срещу него, ако по-голямите му дадът знак.

- Шо стойш още, Митре! Бегай, оти ако дойда, ке те здробам от кутека!

И Митре хукна през тръне и бурени поприведен, към къщата. Петите удряпа голото му дупенце, за да спечели секунди и занесе веста.

Пламен Кочански всичко и видя. Сърцето му се изпълни. Рсред тая мизерия има много жар, помисъл и продължи с усмивка да си пробива път между кучетата.

За неимоверно късо време цялото село научи за непознатия посетител, а кучетата трасираха неговия път.

Така е било в турско, от незапомнени времена - на боен страх

ведно с кучетата за безопасността на селото, да бдят от безъбите баби, до невръстните малчугани, всеки според силите и възможностите, да бъде полезен на своите, на цялото село.

5.

След потушаване на Илинденското въстание в Битолския вилает, освободените войскове части от редовен турски аскер, подсилени с башибозушки орди се връщаха към Солун в безпорядък. Пътищата от Родеи до Солун гъмжеха от хора, обози и облаци прах се издигаха до небето. Цвилене на коне, тракане на обозни коли, вой на озверени убийци-жадни още за кръв, вопли и стенания на роба, плач и молби, пищене на зурли и тъпане, побоища, масови кланета и пожарища — ето картината през тия черни дни, през които почти всяко семейство загуби по нещо, а мнозина и всичко.

Конните поделение препускаха от село в село, нападаха, грабежа, изнасилстваха, ако намеряха някоя млада жена, подхвърляха си я до умъртвяване и продължаваха своето сатанинско дело, нанаситни с кръвясали от злоба очи за да отстъпят ограбените места на развилнелата се пехота, която опиянена от първата победа доограбваше недограбеното в угода на Алааха.

Далеч пред тях хиляди подплашени роби, своевременно предупредени за грозящата ги опасност по знайни и незнайни пътеки пълзяха — едни по високите скатове на Паяк, други по тайните канали водещи до островите на Енидже-Рардарското блато, а трети към гастите гори на Негушките и Берските възвишения търсейки спасение за себе си и децата и изоставяйки цялата покънина.

И жителите на с. Оряхово бяха на крак. Въпреки отдалечеността от главния път на движението на войските, изненадите не бяха изключени. Те бяха изнесли почти цялата си покънина и я изпокриха по отдалечени, потайни и недостъпни места. В селото останаха само старците, кучетата и болните на смъртно легло. Вечерно време мъжете идваха предпазливо да обиколят домовете си и пак се завръщаха при забегнатите.

Скоро страхът поутихна, намаля и ореховчани замислиха за прибиране по домовете.

— "Да се прибираме", чува се гласове, може пък нас да ни отмине отмъщението, допълваха други. Малцина се противопоставяха. Това бе достатъчно за да потеглят хората към домовете си, поне с най-необходимото.

Опасността не бе отминала, но и надеждата за пощада ги бе подлъгала. Не бе лесно без дом, без покрив, седмици наред на открито. Заявя силен пороен дъжд. Измокри ги.

Исенови последни се прибраха в своята къщичка. Тревожиха се за здравето на Сладуна — първото дете на Иван и Султана Исенови. Елизо години откък бе на легло. Обиколиха всички баби, местни знахарки, врачки, свещеника вода и даваха, кой каквото знаеше и съветваше изпълняваха, но уви... Сладуна-линееше, слабееше и от ден на ден гаснеше. Султана Исенова какво ли не прави, щели две години за да спаси и своя стопанин, редък добряк и кротък човек. Колко бели турски меджидии даде на доктор Тодораки, но नाही е от Бога, отиде си човека. Сърце, сърце го изяде, та преждевременно в гроба го отнесе.

Макар за глава на семейството да остана петнадесетгодишния син Мице, второто им дете, той бе неопитен да се справи с придобитата наследственост, нещо неотменимо откак се помнят по тия места, та Султана Исенова нареждаше от негово име, редеше работите както знаеше, чувстввайки върху гърба си цялата тежест от непоносимата за нея отговорност. Не пускаше да се посъветва с него, подчертавайки по тоя начин мястото на си-на и в семейството.

Тя се състари, преви се. А ето след него и Сладуна на легло. Изплаши се горката, сниши се. Крива дума не бе изрекла. Сряда и петък постеше. На път и кръстопът се кръстеше. Всяка неделя на църква ходеше и всеотдайна на света Дева се молеше дано върне здравето на първородното и чедо Сладуна.

Като млада булка голям грех бе сторила. През първия ден от великденските пости хапна зайък хляб и сирене. Глътна го и се сети, че е пост. Изплашена, веднага дотича при поп Андрея да му се изповеда и да моли за прошка. Той я изслуша, прекъсвайки обела си, поопипа брадата, прекръсти се и рече:

— Грех си сторила, невесто Иванице, но поднеси дар на майката Господня и на черквата. Дано я омилостивим. И аз ще се моля за опрощане на грехът.

Сбогува се Султана Исенова и си тръгна. В тоя момент изкочи една едра, корна котка под софрата с кекъл от кокоши крак, пресече пътя и побегна към градината. Отиде си тя успокоена, но и разколебана. Върви и мисли: "Как може за нея да е грех малката сирене, а за него... А може да е от снощи. Невидях какво обедваха". Ръзхати и се главата. Безброй колебания се заблъскаха с нея, но голямата и вяра и още по-голямото и невежество помогнаха да избистри мисълта си. — Защо да се тревожи тя за попа? Нали всеки отговаря за себе си? Той е непрекъснато в черква. Моли се всекиднев-но, по три пъти. Може да е изпросил разрешение заради болестта и старостта си.

Упрекна се Султана Исенова защо е допуснала такъв греховна мисъл да се загнезди в нея. Прекръсти се, изрече молитва и се успокои, като реши да изпълни поръчението на дядо поп.

Тя бе трудна.

Червия на съмнението не я изостави.

През великата неделя Иван я подкачи, нади бяха млади, тя се отпусна в ръцете му, обви своите около шията му. Той я притисна. Устните се среднаха, впиха се една в друга. Султана потъваше в сладостна мисъл. Страстта я мамеше. И тя се удави.

- Иване, Бог ще ни накаже. Ние грях сторихме.

- Бог продава, Султано, на младите. Ти му се помоли.

Султана необичайно дълго се моли в черква на распети петък. Обърна вниманието си всички, дори и на попа, но на изповед при него не отиде.

Тя бе забравила тия свои прегрешения. Бедата и страхът, които бяха, вледенили сърцето и разровиха миналото, разтършуваха из всяко кътче от него, но нищо друго не откриха. Вярно е, че всяко година давайки от изполицата берекетя на бея, откриваха по крина. - Грях ли е това! Право ли е той да лежи и плюска цял живот, да кара раята да работи ангария, да дава нивите на изполица при невероятни тежки условия, та ако не откряднеш, ще умреш от глад! - Не, не, е грях! Реши Султана Ясенова и пак се върна към булченския си грях. - Ами ако нещастията идваха от тях! Нали тогава тя бе трудна със Сладуна! Божичко! Защо се усъмних в попа!

Работеше Султана Ясенова на полето, робуваше на бея, редеше домашните работи в тия размирни времена и мисълта и бе заета все с болнавото и дете.

Сладуна приличаше на баща си, с черни маслинови очи, тъки черни вежди, с матово лъскава кожа чиято мекота и свежест омайваше. Реселата игрива, лека като кошута с влажен и мамещ поглед бе задиряна по тлъсти и седянки. Със своя заразителен и звънлив смях повличаше мало и голямо. Запееше ли, всички млъкваха и се любуваха на медния и глас.

- На Сладуна Бог дал красота, ум, сърце. Дал, дал, дори и забравил, говориха старите баби.

Таква бе тя, близка и недосегаема. Сега остра кашлица раздираше гърдите и. Болеста я печеше и ръжен, топеше, а хубостта, преголямата и хубост бе там на лицето и, все още непобедена, дори подсилена със своята бледост и умореност. Откак всички спяха на чердака под големия орех пред къщата, тя се чувстваше малко по-добре - освежена, ободрена, страните и малко поруменели, но все така тъжна и замислена.

Бе Богородица. Гършитбата одавна бе приключена, но никой не бе дал дяла на бея. Него го нямаше. Конака бе запустял. Изплашени, хората му бяха напуснали селото. Несигурност, и страха най-напред се струпели-

ха върху тях изневиделица, като лавина. Народният гняв нямаше граници, как както нимаха мърка престъпленията и изпълненията им. Снеди един от кехайте, възседнал на кон, минал през селото, с вирната глава, изгледа от високо притаените бедняшки хижи, разлая кучетата и се прибра в конана. Тая сутрин гръм от конака разбуди хората на Оряхово. Разтичаха се слянки още в тъмно по дворове и плетища, шушукаха, питаха, разпитваха какво, до и пак изчезваха. Нали живееха в страх? Настъпиха лоши времена. Възстанието бе потушено. Радостта у роба помрачена. Раята разколебана. Неизвестността тежеше като камък. Носеха се лоши слухове. Селяните трепераха-ужасени.

Скочи и Мицо Ясенов. Слезе от чардака и потъна в мрака. Султана Ясенова бе будна. Събуди по-малката си дъщеря Елена, нареди да стане и сама слезе от чардака, отвори одаята, измъкна вързоп с прикята на децата и някоя пара които бяха успели да скътат, довлече го до ореха и пак се качи.

- Лено, слизай бързо, вземи вързоп и иди в гората. Щутни из нея, но не се отдаличавай много. Не се знае какво може да ни сполети. Обръщайки се към болното си дете, добави:

- Сладуно, ставай и ти, мила.

- Остави ме, майко, нака се върне Мицо. Той ще каже какво да правим.

Султана пак слезе. С Елена влезоха в дома без повод и причина. Обиколиха след това добитъка който бе навързан на колове на двора, зананичаха към конака и пак се върнаха към конака. Елена грабна вързоп и хукна към гората. Султана Ясенова се качи при Сладуна и я подкани по-повече торно:

- Сладуно, хайде майка, слезай.

След слизането на Султана и Елена от чардака, Сладуна се надигна отметна завивката от себе си, седна на колене, изтегна се изпъвайки ръцете си назад, а гърдите и едва докосваха дебелата памучна риза, тия гърди които по-рано при подобен напор едва ли не изпокъсваха петлиците по нея. Тя хвърли поглед към тях, забеляза колко много е отслабнала, очите и овлажняха, сви вежди, застиска устни и се опита да стане. Но краката не я държаха, зави и се свет и тя отново седна, захлипа глухо прикривайки лицето си с двете ръце.

- Хайде, майка, чу се отново гласа на Султана Ясенова и след като не получи отговор, необичайно пъргаво се качи на чардака, спусна се към Сладуна, запрегръща тревожно детето си и със задавен глас запита:

- Шо ти е, Сладуно, кажи на майка.

Сладуна вместо отговор се разрида неудържимо. Тя даде воля на набраната мъка за да я улекне, че ей, тука под лъжичката нящо я задушва, измъчва, пълзи нагоре към гърлото - пари.

- Кажи, майка, що ти е?

- Мъчно ми е, майко, тежко ми е!

- Не така, мило дете, ним рубли кураж. Ке оздравееш! Но потекоха сълзи и на Султана Ясенова.

- Ех, майко, шо ма лъжеш? Не видам ли аз оти...

- Шо оти, Сладуно - прекъсна я с твърд, но все пък с нежен глас майка и, гледайки я с отворени ужасени очи, страхувайки се да не би да каже това, от което най-много се е плашила.

- Ке умрам, майко! и се задави от хълчания.

- Не думай така, не те давам, мило дете! Не! Не те давам! - заплака се Султана Ясенова и я сграбче в прегръдките си бранейки я от невидимия коварен враг. Тя я обсипа с целувки, по лицето, ръцете, кофите, без да знае дали за да утеши нея или себе си. Страхът я сковаваше. Не знаеше какво да предприеме, кому да се опре в тоя лъжовен и размирнен свят, от где помощ да потърси - детето и обезверено. Тя повече от него: Обърка се. Буца бе застанала на гърлото и, задушваше я.

Разрида се Султана Ясенова неудържимо. Нали се, бяха натрупали толкова много мъка и страхотии, не само тяхни, но и общи. А ето сега и Сладуна!...

- Майко, бягайте в гората. Турците са наблизе, чуваш ли, няма време. Бързо! - извика сина и, отвърза добитъка и го подкара към близката гора.

Новия ужас, близък, осезаем притъпи първия. Султана се надигна, грабна болното си дете и го повлече по стълбата. Кучатата, задаяха яростно от долния край на селото. Услушиха се нещастните жени. Чу се шепот, подвижвания, отначало глухо, едва чуто в тая ранна утрин. После, по-ясно, разбираемо. Тревожни викове раздвижиха людете от село Оряхово.

- Турци, турци идат! Бягайте! Като подплашено стадо сърни - млади, стари, майки с пеленачета препускаха по кривите улици на селото, търсейки спасение в ниската дъбова гора.

Чу се конски тропот. Последваха истреели. Султана прехванала Сладуна през кръста гола по риза, наметната с бяла сатия, подканяше я да побързат, ала нозете не се подчиняваха на желанията. Страхът, види се, бе ги въвсем покосил, та не можеше да бърза. Гората отстоеше на десеттина метра от тях, а им се виждаше далеч, много далеч. Нали немощ и страх ги бяха обладали.

Десетина конника, нахълтаха в двора и в здрача видяха двете жени да приbleжават гората. Двамина вдигнаха пушките си и преди да потънат в нея - стреляха. Сладуна спря, изпъчи гърди, завъртя се гората пред нея, загуби равновесие и се струполи на земята. Султана Ясенова неможа да удържи дъщеря си, изписка и се хвърли върху нея.

- Сладуне на майка. Хвана с двете ръце главата и, приповдигна я, вгледа се в нея обезумяла от страх, без да е разбрала какво е станало и хвърли поглед назад. Турците ги приближиха.

- Май..., недоизрече Сладуна, подигна ръце да се вкопчи в нея, но не успя. Като покосени паднаха на земята. Извърна очите и главата и увисна в ръцете на Султана Асенова. Кръв бликна от устата.

- Сладуне, мило чедо! И силен удар по главата я залюля и проспа нищоком до дъщеря и. Силна струя кръв обagri лицето и и се смеси с обилната утринна роса. Друг турчин я изрита по-настрана и погледа му се прикова върху младата хубавица.

- Ай, ай, аллах! До сме сторили, рече на турски, изтегли ханджара, раз-  
ряза ризата и отгоре до доле и Сладуна остана чисто гола. Изваяната и  
фигура невидана във всичките и подробности го слиса. Слезеха от конете  
и останалите. Заобиколиха я. Сладуна бе безжизнен труп. Очите и, тия големи,  
маслинен-кадифени черни очи, които до последния момент изкреха, пълни с  
теплота, ояха изцъклени, студени, ужасени. Устата бе полуотворена. Бисерните  
зъби от едната страна бяха кръвясали - слаба струйчица кръв течеше от у-  
устата и продължаваше да мокри брадичката, течейки надолу, по заоблената  
шийка. Между двете гърди, все още твърди като камък щръкнали малко в стра-  
ни, със сочни големи пъпки, зееше като роза рана от напусналия смъртено-  
сен куршум. Кръвта продължаваше да тече напълнил трапчинката на пъпа, на-  
долу край лявото бедро. Тънката талия рязко отделяше гръдния кош от дол-  
ната част на тялото. Леко потреперваха мускулите на бедрата преди да ис-  
тинат.

Всички надежди и мечти които подхранваха нещастната девица в ни-  
много безсънни нощи, всички ужаси и страхотии свършиха. Сладуна без да е  
вкусила от сладостта на живота, горяща за любов, гаснеща по нея, загина.

- Ай, ай! Язык, язык, повтаряха наобиколилите голото тяло турци, ома-  
гьосани от голотата, красотата и очи не снимаха от нея.

Извири рог. Ръзседнаха конете, пропуснаха надолу, обръщайки глава  
докато я изпуснат от очите си.

Слънцето надникна над Круша и първите му лъчи озариха мъртвешко-  
то тяло на Сладуна. До нея просната в безсъзнание лежеше Султана Асенова.  
Миг след това тя дойде на себе си, събуди се от дълбок сън, поопипа глава-  
та си която и, тежеше. Ръката и попадна на раната, заболя я. Сети се за Сла-  
дуна. Сепна се. Рдигна очи и я видя разголяна. Изкрищя, но силите не стигаха.  
Тя допълзя до нея и падна върху и в несвяст.

Селото димеше. Десеттина, къщи горяха. Кучетата лаеха яростно. Някои  
квичеха. Жива душа не се виждаше. Селото бе пусто. Конницата на Селим бей  
пропуснаше по прашния път към Солун, а огнените езици все по-високо се  
възвисяваха.

Людете от Оряхово със свити сърца наблюдаваха кълбата дим претоплетени с огнени езици, но никой не се решаваше да се доближи до селото. Всички бягаха панически нагоре към Паяк планина, уплашени за себе си, за децата, прежалили всичко друго. Женике кълняха чужди и свои, набираха сетни сили, напиреха по стръмните пътеки водещи към недостъпни места.

Тая вечер не спа в селото учителя Пламен Кочански. Имаше среща с околийската чета високо в планината и се връщаше, когато чу изстрели. Спря се, за да разбере откъде идат и хукна надолу по познатата пътека. Първата къща от Оряхово пламна, последва втора, трета. Огнените езици осветиха околността. Скоро средна и първите бегълци по бели гащи, както са спали. Бягаха без ред. Настигнаха се. Младите отминаваха немощните, всички ужасени, всеки загрижен за себе си, за своята кожа, чужд в момента за всяка жертва.

— Спрете се бре, люде! Не се отдалечавайте! Тук няма опасност за живота ви. Бъдете по-близо до домовете си, не видите ли че те горят? викна по тях учителя.

Никой не го слушаше. Опротивен им бе. Та нали като него подмамнаха раята, вдигнаха въстанието с голи ръце неподготвени, без никакъв шанс за победа? Пламен разбра настроението им. Страхът и настоящата угроза ги бяха отдалечили. Той не срещна съчувствени погледи, а чужди и дори враждебни. Възмути се. Напразно бе загубил две години да ги подготвя за такива моменти, на изпитания и жертви. Всички бяха готови, а малко устояха. Наведе глава. Огорчен потегли назад към Оряхово:

— Поспрете, починете, успокойте се, подканяше застанал на една полянка Кръстю Ставрев — председател на революционният комитет в селото, заобиколен от 20 — 30 души, но върволицата като подплашено стадо не се вслушваше, а се нижеше нагоре, нагоре с изплезени езици, потънала в пот и прах, обезумели от страх.

— Оставете ги! — рече Пламен. Всичко у тях е подчинено на страха. Да се придвижим към селото.

Ръзмущението у Пламен отстъпи място на съжалението. Не е лесно да градим цял живот и да рухне пред очите ти. Непросветени бяха. Неможеше да иска много от тях. Такава е неблагоприятна задачата на революционера. Да зове, да тласка, да подготвя бунта, борбата, да гълта огорченията на провали и несполуки и да поема върху себе си отговорностите и хулите на масите. Да бъде одушник на болки, страдания и набрана злоба. Да бъде тор!...

Слънцето бе озарило селото, когато групата се отзова в най-горния край на селото срещу къщата на Ясенови. Тя бе пощадена. На чардака под големия орех, нямаше никой. Из селото се чуваше вой на ранени кучета и лая на оцелели. Обаци дим покриваха околността.

Пламен направи няколко крачки край гората в източна посока, за да влезе в двора на Ясенови и видя двете жени една върху друга. Изтича, подмества Султана Ясенова, вгледа се в нея. Тя дишаше. Кръв продължаваше да тече от раната на главата. Хвърли поглед върху голото тяло на Сладуна. То бе окървавено. Раната зееше между гърдите и и застояла, съсирена кръв, а очите широко разтворени, изстинали. Грабна бялата сатия намираща се до нея и покри тялото и. Рдигна на ръце Султана Ясенова и я занесе на чардака подпомогнат от Кръстю Ставрев. Малко след това дойде и Мицо Ясенов възседнал на кон. С влизането в двора скочи от коня и изтича към чардака, където Пламен бе настанил майка му, а Кръстю носеше ракия за да промият и превържат раната.

— Бъди мъж, Мицо. Майка ти е още жива. Да я превържем и спрем кръвта. Има надежда да я спасим.

— А Сладуна? — запита Мицо.

Пламен погледна към проснатия безжизнен труп на Сладуна. Мицо проследи погледа му. Видя голите и нозе. Рой мухи виеха над нея. Наведе глава, захапа устни, но не порони сълзи. Зае се и той, с майка си.

Погребяха Сладуна в булченска премяна. Цялото село се прости с нея. Само Султана бе още в безсъзнание и чедото си не видя. Умразата сви гнездо в непорочното сърце на Мицо Ясенов. Дългът зовеше.

— Сине, отмъсти! Арам да ти е млекото, ако не отмъстиш за сестра си, за тегдилата ни, за мъките на народа ни, които нямат край. Закълни се, сине мой!... с отслабнал глас молеше Султана, сина си — закълни се!

— И без клетва, мамичко, ще отмъстя — за Сладуна, за тебе, за нас, за всички! Ще се боря срещу корена на злото, да няма зло! Да няма! Пък ако се наложи, ще изгоря в тая борба!

И той изгоря.

## 6.

Изминал бе месец от смъртта на ~~тайка~~ **тайка**, а животът в семейството ни коренно се измени. Промених се и аз. Забравих смеха, игрите, безгрижието. Рдях се. Търсих отговор на загадката. Жадувах за истината и се страхувах от нея. Загубих спокойствие, спокоен сън, вярата. Съмнението ме преследваше. Подозрението ме раздираше. Подозирах и отбягвах всички.

Предпочитах осамотението, а самотата ме гнетеше и навяваше мрачни мисли. Намирах се във водовъртежа на отчаянието. Изчезна детската усмивка. Нищо не ме радваше. Грижите на мама, ласките и, болката и, се разбиваха в неверието. Понякога бях жесток, своенрамен, предизвикателен. Тогаваше очите и се наливаха с влага, пребледняваше и се пренасяше някъде далеч от мен.

Миг след това се измъчвах, че съм неблагодарник и с порив на съчувствие и нежност, бликащи направо от сърцето, изливях сълзите и. Руменина заливаше лицето и лъч от надежда проблесваше в обърканата и умисъл.

Неизвестността за моето положение не ми даваше покой, ни деня, ни нощта. За да остана отново сирак, мислех си, никой от родителите ми трябва да се умрели. Кой ли! Татко! — не! Не искам. Той ме обичаше всеотдайно. Мама? — едва ли! — Гали леля Мария, каза, че съм имал сестра, баба и много други, но сега имам само нея! Тежък бе дълга летен ден плъмнал в мрачни мисли. Учительна бе ноща — кошмарни сънища.

Гонеше ме черно куче, голямо, по-голямо от бивол. Бягах пред него, без надежда да избягам. Потех се, тъпчех на място, не можах да викам. Настигна ме, впи острият си зъби в левия крак. Волката отпуши гласа. Изписках. Епнах се треперещ, облян в пот. Мама бе над мен.

— Какво, какво ти е, мило дете? Какво сънува?

Разказах и. Вън бе тъмно като рог. Гъсти черни облаци бяха похлупили паянтовата ни къщичка. Наближаваше буря.

— Ах, Божицко, помогни ми, Дева Мария, и теб моля, Спаси детето ми от страдания, и от съмнения. Спаси ни, сами сме, не ни откъсвай един от друг. Моля те!... и се прекръсти. После ме притисна с двете си ръце към себе си. Долепих бузата до нейната. Тя бе мокра.

— Не плачи, маме, моля те!

— Страх ме е, мило дете, много ме е страх, заговори мама през сълзи.

— От какво се страхуваш, маме?

— За тебе, за здравето ти. За нас, ти много ослабна. Нямам покой. Не се смееш през деня, не спиш спокойно през ноща. Риждам как се тапиш, без да мога да ти помогна, лек да намеря за да те излекувам. Ето затова ме е страх!...

Исках да продължа този разговор, до разкриване на мъката и съмненията, но си спомних поръката на леля. Страхувах се от втора погрешна стъпка. Бе нощ. А вън светкавици раздираха мощния мрак. Сърцето на мама беше ускорено. Не можах да заспя. Мама също. Останахме всеки със своята тревога и страхове. Тя бе бледа, уморена, изплашена. Очите бяха червени и подути.

Издой козицката, стопли млякото и поднесе закуската.

— Заповедай, сине, хапни си. Тежка бе тая нощ за двамата ни. След смъртта на татко, мама не сядаше на масата без мене и никога не започваше първа. Спокойно и търпеливо ме изчакваше, когато се завръщах от някъде в къди, тя веднага ставаше права, посрещаше ме с думите:

— Добре дошел, мой стопане! и ме целуваше.

И тая сутрин мама очакваше да започна закуската. Не ми се ядеше.

Глянах азетит, Не ме насили, Не хапна и ти, Млякото, остана по шумите на сестрата, Стана натъжена и застана пред презерена, Дълго стоя, гледайки навън, Предължавах да седя на сестрата замислен, Обърна се и спря поглед върху мен, Сълзите течеха по бузите.

- Мило дете, започна тя с треперящ глас - "защо ми късаш сърцето?"  
- кажи защо? Какво те мъчи?

Станах, приложих се до нея, прекърнах я бързо и се разтресох от ридания.

- Открий Селката си, Гене, не ме измъчвай! Не ме измъчвай!

- Тежко ми е, маме! Много ми е тежко! И се чувствала... не можах да се донесам и се задрих вт плач. След това се отскубнах от нея, изкочих навън, светкавично се понесох по пътеката към леля Мария.

- Синко, синко, къде отиваш? чух разплакания глас на мама. Не се обърнах. Предължих да тичам, докато се изгубих от погледа и.

Една неделя, Леля Мария се готвеше да отиде на черква, когато влязох в тях.

- Какво има, Гене? запита ме учудено тя.

- Лелю, не мога повече да изтрая. Моля те, кажи ми всички истината. Искам да знам. Кой съм, защо мама е толкова неспокойна след оная случка. Какво ми разделя? Кога съм останал сирак? Кой не ми е истински родител от татко и мама? Кажи, лелю, моля те!

Леля Мария седна на кревата, свали кърпата от главата си и започна:

- Трябва! Обещах... Ще изпълня обещанието си.

Ние бяхме пет деца - три сестри и двама братя. Най-голям, бе вуйко ти Младен. Ти не го познаваш. Той умре преди твоето раждане. Много преди това. Бе куриер на войводата Апостол Петков. Бягаше като сърна. Кон надбягваше. При една засада го ранили. Той продължил да бяга. Поръчение-то било важно. Касавело се до живота на чялата чета. Кръвта от раната над лакетя продължавала да тече. Той не усещал болката. Само губил сили, не стигнал до целта, и изпълнил задачата. Напил се умерен със студена вода, и пет минути след това, издъхнал. Тогава видели другарите скървавените му дрехи. Така завърши своя живот вуйко ти Младен, чието име ти днес за първи път чуваш.

- Сестрице Марию! - чу се гласа на съседката и.

- Ела след малко, мило дете, каза тя. След като я изпратя, ще продължим. Днес всичко ще ти кажа. Всичко!...

Скоро след смъртта на Димо Динев, Божана Динева започна екопава

16

нете на царевичата, доколкото деверите и бяха засели с нейна помощ. На полето със себе си вземаше и Гоно за другар и за да запълни самотетата. Редно с нея той удряше с големата метика коравите буци, скубеше трескот и млечка, които бяха задушили набоялата царевича, облян в пот, мъчайки се да дегони майка си. А през почивката изтичваше до близкия извор да налее бидтра и студена водица, за да уталожат жаждата си, хапваха и лягаха на скута и за да си починат. Капнал от умора, веднага заспиваше гален по косичката с напуканите и загрубали майчени ръце.

Една мисъл тревожеше Божана Динева. Гоно напоследък бе особен. Ту много нежен, мил, внимателен, неотлъчно следващ сляката ѝ, ту груб, жесток, нужен, добър предизвикателен. Мина и през ума да не би детето да е научило нещо за своето минало. Но това съмнение тя потули дълбоко в сърцето си като малко вероятно. И съзнателно противопостави солидни аргументи срещу него за да се самоизлъже и успокои.

Единствената радост на Гоно напоследък се изразяваше в открито проявената синовна обич, лишена от каквато и да е превзетост или лигавост, а препита от дълбока превързаност. Обич чиста, разумна, смислена. Тя запълваше една празнота почувствана след загубата на нейния съпруг, поради което Божана Динева я преценяваше като желана, навременна, ценна. С тая обич тя заживя в сред непосилена и борба за зальк хляб, за малко щастие, за по-добро бъдеще на нейното дете, което чувстваше като свое на което е дала живот и което е причинявало сладостни трепети в нейната утроба. Бе родила три, всичките момчета. И трите бяха умрели на една и съща възраст щом навлизаха във втората си година. Гоно бе едно от тях, или всичките заедно. С усилие тя прехвърляше любовта си върху него. Но вече то е нейно и дано Бог и помогне никога детето да не разбере истината, да не се раздвои, да не се очужди. С всичко, друго тя ще се справи, скрияна от любовта му, стига да не я загуби.

— Но как да я запазя! Ще съумея ли! То расте, проумява и не е далеч деня когато ще разбере истината. Няма ли да ме намрази! Няма ли да ме изостави! Горко ми тогава, престена Божана Динева. Загубена съм...

По природа по-студена, тя обичаше своя син по своему, без външни прояви. За да достави удоволствие на мъжа си, тя бе дала възможност детето да се превърже повече към него. Друго би било ако бе момиче. Момчето трябва да върви с бащата, да му бъде другар, радост, най-вече гордост.

Минаваше и през ума, че детето тъгува за ласките които получаваше от бащата и страда, много страда по него. И все пак там в дъното на сърцето студенееше молкава бучка лед, която роеше съмнения, оформяше тревога мимо нейното желание, която я разяждаше и пречеше да се успокои, да заспи спокойно, дълбоко. Бе на щрек винаги, готова да посрещне удара на не-

видимия враг, да не наруши единството им, да не помрачи радостта и сригните надеждите и. Страх сковаваше сърцето. Само ласката на Гено разхлабваше железния обрач около нея. Тя бе храна, повече от храна – живот, чародейна сила, основа, върху която градеше всички свои надежди. С нея, бе силна, борбена, волева. Без нея се размекваше, отпадале духом, потъваше.

Раздвоеният мир на детето резко менеше настроението му. След нежно, поривиста ласка, изпадаше в унес. Погледът блуждаеше. Мисълта се рееше в неясното детство. То се губеше. Губеше представа за място и време. С всеки изминат ден, промените ставаха по-чести, по-видими, по-тревожни.

Божана Динева изпадна в паника след бягството му сутринта. Тя изостави къщата си работа, облече се и тръгна след него с твърдото намерение да сподели тревогата с Мария Гешева, където предполага, че ще намери сина си. Той бе там, под голямата череша отрупана с плод, седнал на трикрако столче, подпрял главичката си с едната ръка, загледан нейде, далеч. Поспря се, подвинути се дали да влезе в двора на Гешеви и отмина...

– Ще отида в черква да се помоля за него, да премисля още веднаж предстоящата крачка и навръщане ще се отбия – реши Божана Динева и се спусна по нанадолицето на улицата.

8.

Търпеливо и със страх очаквах леля Мария. Тя дойде при мен на двора под голямата череша, където унесен в мисъл, не усетих кога гостенката си отишла. Предложих столчето на което седях и седнах на посланата черга, която в празник използваха за отмора и почивка на открито през горещите летни дни.

– Да продължим, **раче** тя. След вуйчо ти Младен; бе леля ти Траяна – най-голямата от трите сестри. Ожени се в Гюмендже, но няколко години след дълго и мъчително боледуване почина. Остави едно дете-сираче, което панасуящем е в София – твой пръв братовчед, батко ти **Киро**. След нея съм аз, следва вуйчо ти Христо и най-малка от нас бе майка ти Божана.

Моите родители преживяха **край** на три от своите деца – вуйко ти Младен, леля ти Траяна и на майка ти.

Изплещих очи. Зави ми се свят, нящо ме блъсна в слепите очи. Ушите забучаха. Растреперих се. Гледах разсеяно и тревожно леля с овлажнен и замъглен поглед. Тя забеляза смущението ми, замълча малко давайки ~~давайки~~ **давайки** възможност да се съвземе и продължи:

– Майка ти беше много сръчна жена, пъргава, работлива и красива. Стана модискта. **Н**ама жена от нашето село, която да не е носила ушита и броди-

тана от нея кошуля и сагия. Всяка булченска премия е минала през нейните ръце, където тя влагаше със страст своето умение и изключително майсторство. Резмето под нейния бод работено търпеливо, упорито дни наред, изглеждаше изваяно, като че с ръка непипнато....

Слушах разказа, а не чувах. Мисли една след друга, една въз друга се блъскаха в главата, избиваха се в нея както морските вълни, се разбиват на хиляди пръски в скалист бряг, за да връхлетят отново. Почувствах се безпомощен, безсилен - самотен. Разбрах най-важното. Мама, моята майчица, не е между живите. Другото е второстепенно. Дори нещо неясно упорито ми се натрапваше в сред моята обърканост - не слушай, не слушай повече! Безмислено е! - нечий глас ми нашепваше и заглушаваше тоя на леля Мария. - Иди при тая която сега живее с теб, върни се, върни! Сърцето и стопли! Миналото забрави!

Гледах леля през надрелите сълзи, а не виждах. Пред мен бе мама, чуждата жена и все пак моя майка, застанала до прозореца, объркана и разплакана от мен, от моята нетактичност и незнание. Колко грижи и внимание, Колко колебания и страх е преживяла и как жестоко я нараних тая сутрин. Рожденната майка би простила. Ще намери ли сили тя?

- Баба ти, долетя до съзнанието гласа на леля и прекъсна мисълта ми, - бе войвода. Неговият път бе предопределен от съдбата. Наред с безстрашното и героично сърце, омразата към поробителите турци и любовта към народа го прокудиха от семейното огнище, за да се отдаде изцяло на борбата за свобода, справедливост и сносен живот. А животът в турско бе тежък. Турците ни изтезаваха, грабежа и убиваха. Никой не бе сигурен за свой живот, имот и чест. Сладуна Ясенова, сестра на баба ти, бе убита след Илинденското въстание. Той понесе много тежко тая загуба. Нашето село даде много жертви. Не една девойка бе изнасилена, опорочена. Безправното порече към Балкана него и учителя ~~Паяк~~ Кочански.

По загадачен начин изчезна нашия бей и верното му куче арнаутина Сюлейман. По своята жестокост те нямаха равни. Ние се радвахме и треперяхме. И не без основание. Дните се нижеха, а никаква вест за съдбата на двамата народни изедници. Масови арести бяха извършени в Петрово, Крива, Горкопил и Боймица. Рълна от терор заля цяла Боймия. Около тия събития поеха опасния път и двамата приятели. По-късно труповете на Селим бей и Сюлейман арнаутина бяха намерени до моста на река Гардар на шосето Солун - Енидже-Гардар, с надпис на гърдите: "Съдбата на всеки изедник и убиец ще бъде такъва. Свобода или смърт - В.М.Р.О." Посега се разни слухове около това народно възмездие. Преплитаха се имената и на двамата наши комити. Години наред броди из Ениджевардарското блато и Паяк.

Балканската война съживи надеждите за свобода. Но след подялбата на Македония, те рухнаха. Баба ти се прибра. Скоро след това се ожени за

сестра ми. Новото робство отново ни ~~ни~~ хвърли в безправия и терор. Живота доби същия облик, както в турско. Четите поеха издигания път на революционната борба. Баба ти също. Подвизаваше се в Паяк и често посещаваше незабелязано семейството си. Ти се роди в началото на европейската война. Три години, по-късно — и сестра ти. Шевера. Същата година през една мразовита декемврийска нощ баба ти се върна в къщи да види новородената си дъщеря. Предателска душа съобщила на андартите, които дошли в селото незабелязано, въоръжени до зъби. Те заобиколиха пламенната къщичка с големия орех на чийто праг ти си спомни за баба си Султана и ~~и~~ настояли да се предаде. Започнала престрелка. Гърците запалили къщата от всички страни. Незапомнена буря бушуваше по тия места. Никой не разбрал за разигралата се трагедия. Късно вечерта една ваша съседка те доведе у дома измръзнал и онимял от страх. Веднага дотърчахме. Пламаците довършваха сатанинското дело на поробителите. На следващия ден намерихме баба ти и майка ти, убити на двора, а баба ти Султана изгорела в дома. Ни следа от ~~сестра~~ <sup>сестра</sup>! За една нощ ти, мило дете, остана сам, съвсем сам на тоя свят, лишен от баба, майка, баба и сестра...

Обзе ме слабост. Под краката почувствах тресавище, потъвах. Губех съзнание. Да... това което наруши моя мир през последния месец бе много по-страшно от допустимото. Бях сам, съвсем сам, самотен, нещастен без да знам, без да подозирах собствената си трагедия и тая на близките ми. И още. Със своето съмнение, сам бях причинител на чужда трагедия. Станах. Рсичко около мен се въртеше, преливаше през бликащите сълзи.

— Още минутка, догони ме в хауса гласа на леля. И то не за ~~миналото~~ — за него при друг удобен случай. Касае се за предстоящото и за бъдащото. — Моля те, намери сили да се помириш с положението си. Знаейки истината, никога, по никакъв повод не допускай своята майка да почувства някаква промяна в теб. И тя е сама в света. Едничката надежда и радост, си и ти. Тя сигурно много се страхува да не я изоставиш. Помъчи се да удавиш тоя страх у нея. Толкова много те обича, на такива жертви е готова за теб, че ти би извършил престъпление, ако не и дадеш целостно любовта си. Не я скъпи. Тя даде много. Не забравяй, че и дължиш повече от рожден син. А сега взе ми тая кърпа. Донесе я през оная фатална нощ у дома. Вероятно в нея е била забрадена своята майка при опита да се спаси. Пази я за спомен.

Не посегнах, не взех кърпата. Бавно, с прехапани устни и течащи сълзи се отправих за дома. После се затичах и скоро, много скоро влезох в стаята. Софрата седеше с двете чинии мляко и нарязания хляб, непокътнати. Пухкавата ангорска котка бе изляла своя дел и сега се галеше в краката ми. Мама не бе у дома. Това ме уплаши. Ако се случи и с нея нещо след сутриш-

ната ми необмислена постъпка? Какво ще прави без нея? Къде да се донесат, помислих си. Видях като паяк във въздуха, на своите надежди — над мен безоблачно небе, над мен необятно море. Единствена упора бе мама. Мамичко, престанах и полетях обратно по пътеката.

Щом съм напуснал двора на ладии, деля Мария каза:

— Господи, не сгрехих ли? и се прекръстила.

— Не, сестрице, това трябваше да стане.

Деля се обърна и на няколко разкряч от нея пресълзена стоела мама. Двете се прегърнали и разплакали.

— Надявам се, сестрице Божано, че Бог ще ти помогне, река деля Мария след дълга пауза.

— Ти достатъчно ми помогна, сестрице, Марие, отговорила мама. — Да вървя, да вървя при детето. Видях го как натъжено, разплакано се насочи към нашето гнездо. Да вървя да го стопля. Сега има най-голяма нужда от моята топлина.

Тичайки обратно по пътеката, чувствах нужда да я видя, да се притисна до нея, да почувствам ласката и закрилата ѝ. Да ѝ даря любовта си, в знак на признателност и прошка за болките, които ѝ причиних. Видях я на първия завой вперила ястребов поглед по пътеката, запъхтяна. Срегнахме се. Хвърлих се в обятията. Сълзите продължаваха да текат. Хълцах от плач. Мама ме погали по косата с мазолестата си ръка.

— Мамо, мила меномейчице, прости ми! За всичко ми прости, моля те!

— Ах, детето ми, не говори така! Тине нищо не си ме обидил. Не плачи! Успокой се! Ще се разболееш! аз съм ти безкрайно благодарна за любовта ти към мен, за преглъщаната и сърдечна преизъзганост, без която не бих могла да живея.

— Къде беше, мамичко?

— На черква, мило дете, молих се за теб.

— Моля те, да идем до гроба на татко.

— Да идем, щом настояваш.

Направо, без да се приберем у дома се насочихме към гробищата. Запалихме кандилото. Плаках, много плаках. Като никога. Не казах нищо. Само стисках ръката на мама, за да я чувствам, да усещам топлината ѝ. В тоя момент се заклех пред паметта на татко да не изоставя тая мазолеста, попукана, ръка до последния си дъх.

И мама плака, не от скръб, а от радост. Ледът, бучката лед в сърцето ѝ се стопи. Започваше нова страница, нов живот, живот без страх, пълен с надежда, макар и много труден. От плещите ѝ падна голям товар, който я превиваше. Сега улекна.

Прегърнати двамата се прибрахме у дома под съчувствените погледи на съседните ни съседяни.